Третій день ніхто не йде до школи. Директор боїться розголосу, не дзвонить у всі дзвони, просто об'їжджає двори на власному "Запорожці" і просить, погрожує, закликає. Все, що може. Я пригадую, як уперше він зайшов у коридор, його тільки прислали, як наблизився він до стенду "Юні друзі пожежників" і здмухнув із нього пил. Нам здавалося, що ось-ось свіжий вітер зірветься в усі двері, в усі вікна, що полетять за ним старі зачовгані фіранки з кабінетів і чорні завіси для демонстрації фільмів. Ми думали,, що наші вчительки, поважні сільські дами з нудними гульками волосся і чорними нігтями, з порепаними од роботи руками, запалають душею, але... щоб неба дістати, треба відірватися від землі.

Пригадую, як ми стежили за ним кожну мить, як чекали, самі не знаємо чого. Один він одягався в трійку, носив лаковані черевики, вузькі краватки і був легким на підйом. Дискотеку вам? Будь ласка. На екскурсію? Прошу. І коли ми приходили додому, тільки й чулося: "Новий директор". Дівчата, о ті божевільні дівчата! Позакохувалися, поробили новомодні зачіски і так ви-жежерювали шкільні форми, що ходили коридорами, мов ак-торочки. Ха-ха! Все раптом щезло.

Ні, не раптом. Ми знали, що директор воює в районі за російську літературу в нашому десятому класі, і потайки раділи. Ну, Зебро (Зінаїдо Борисівно), постривай! Позбавимося вічних тезувань і конспектувань — переписування підручника, читацьких щоденників і тих платівок, рипучих і скрипучих, які слухали по кілька уроків підряд. Хай би скоріше директор. Нарешті — він.

— Товариші,— сказав нам урочисто. — Товариші. Я так люблю російську літературу, що це нелегко передати словами. Це скарбниця, розумієте...

Ми розуміли. Але директор же мав сказати щось особливе, бо ж сам він особливий. Він мав сказонути щось таке! І тут у двері постукали. За

хвилю ми почули схвильований голос прибиральниці Прохорівни — вічної баби з підтиканою спідницею:

— Сергію Ніколайовичу, там вугілля привезли, хто його буде згружать?

— А де завгосп?

— Упився, свиня. В каптьорці спить.

— Зараз щось придумаєм.

— Ой, не баріться, бо шофьор сердиться! Прохорівна в школі зроду-віку. Вона залюбки повторює:

— Культурну людину зразу видно. Як воно грамотне, то скаже Ніколайович, Міхайлович, Симьоновіч, а як дурне, то й балакать не вміє.

Дехто з учительок її підтримує. Директора ж усі звуть Ніколайович. Так — то й так. Як же він вийде зі скрути?

— Товариші мужчини,— бадьоро, по-свійському звернувся він до нас, — хто хоче допомогти здійсненню перебудови в нашій країні?

Усі встали, крім мене.

— Там вугілля треба розвантажить. Допоможете? Ну й молодці. А ти що — хворий? — це вже до мене.

— Ні,— кажу,— не хворий. Я прийшов сюди навчатись, а не вантажником працювати. В мене чистий одяг. І потім — за розкладом російська.

— А хто твої батьки?

— Батько — бухгалтером у колгоспі. Мати бібліотекар.

— Ага, аг-га. Ну що ж, передаси їм привіт. Читай підручник від сторінки...

Дівчата догідливо захихотіли. Я бачив, як Валя Торбочка, наш комсорг, пхикнула в мій бік, а потім схилилась над книжкою, загортала її так, ніби на одній зі сторінок була директорова фотокартка, яка могла б кивнути їй головою і похвалити:

— Молодець, молодець, Похилько, ти хороша дівчина, і хоч ти й не відмінниця, але з Дошки пошани ми тебе не знімемо.

Якраз біля Торбиного ліктя, трохи вище, на вікні, цвіте червоним калачик, і, коли припікає сонце, його листя пахне на весь клас. Але хай у горщику земля буде мов камінь, хай жовкне й опадає листя, Торба ніколи його не поллє. Вона в нас громадська діячка, всі перерви гасає вздовж коридорів, когось шукає, на когось кричить або сидить в учительській — складає списки, заповнює якісь графи.

Мама у Похилько — профспілкова богиня нашого колгоспу, і, коли Похилько виросте, вона також одягатиме кримпленовий костюм в обтяжку, вишиту кофту з бомбончиками й носитиме важку коричневу папку, в якій будуть не тільки "бомаги", о, не тільки "бомаги", повірте, там іще буде бурякова губна помада і парфуми за карбованець п'ятдесят на випадок районного начальства.

Власне, я нічого не маю проти Похилько, але не розумію, за що її хвалять. Вона жодної книжки до кінця не дочитає, подужає два-три розділи, оцінку одержить — і досить. А хто такий Анатоль Франс чи Анна Зегерс, вона не дізнається й до пенсії. Зате в Торби завжди повнісінько ідей, наприклад, як скоріше визбирати в колгоспі картоплю

або організувати санітарний день. Будь ласка! Сідайте й записуйте, все в готовому вигляді.

Але про це досить. Того дня наші вивергали вугілля хвилин за п'ятнадцять, і їм дозволено було піти в спортзал. Я чесно досидів до дзвінка, потім узяв дипломат і вийшов. Уже коли був за рогом, почув, як десятий заспівав "до побачення".

2

Наша школа завше славилась величезним старим парком. Клени, липи і берези такі розлогі, що навіть першачки на перервах вмощувалися на низькому гіллі й жували пончики.

Пригадую перший день у школі. Федосій Романович вивів нас у парк, ми посідали на траві біля нього й слухали, як співають пізні пташки перед вирієм. "Діти,— казав учитель,— бачите он те дерево, його розчахнуло блискавкою, а те почало всихати. А дерево ж так, як і людина, має серце і йому болить. Жалійте природу, оберігайте її. Ось послухайте, як тремтять листочки, вже передчувають холод..."

Ех, Федосію Романовичу, послухали б ви, як тремтіли ті листочки, коли ми заготовляли зелені корми для худоби. Кожен учень по сто кілограмів гіллячок, по сто! І ті корми так і не вивезли, вони трухли на купі, а навесні ми повиносили їх за ворота і палили.

Був тоді в п'ятому класі, і в моєму табелі — жодної четвірки. Навіть поведінка була зразкова. І я пішов до Федосія Романовича спитати, що ж це робиться.

— Е, голубе, дорослі, на жаль, теж помиляються. Розумієш?

Я так і запам'ятав його — стоїть посеред жоржин сивий, згорблений, дивиться вниз, під костур, і каже, що дорослі, на жаль, теж помиляються.

І тоді я розповів йому, що наша класна Зінаїда Борисівна виправляє помилки в зошиті Похилько — синім, і в зошиті Стешен-ка теж синім, а решті — червоним. Я розповів йому, як у шкільній кролефермі загинули з голоду сімнадцятеро кролів, а двадцять один — гризли клітки і висохли до тріски.

— Не плач, голубе.

— А хіба я плачу?

— Наче й ні. Але знай, дорослі, на жаль, теж помиляються. Ми ходили з ним по саду, за хатою, збирали антонівки в траві, і я знайшов яблуко, в якому просвічувалося * зернятко.

— Федосію Романовичу, воно ніби дивиться на мене.

— Ай справді. Хлопче, ти повинен би гарно писати твори. Гарно пишеш?

— Коли як. Більше читати люблю.

Ще з п'ятого класу в мене у шкільному парку було улюблене місце під трьома березами, далі вже починались верби і поблискувало озеро. Трава під березами була така м'яка і тендітна, що зовсім не відчував її тілом, а найменші жучки, мандруючи попід стеблами, стрясали їх, наче ураган. Коли уроки були суцільною нудьгою (ну уявіть собі переписування біографій письменників у зошит або жвачку однаковісіньких прикладів для безголових, тільки для безголових!), я згрібав із-під парти свої журнали і зникав. Портфель через вікно, піджак на плече.

Спочатку це було тільки моє місце. Воно з усіх боків оточене заростями кропиви, і ніхто туди не міг добитись. Коли я був у шостому, там оселилася миша, я назвав її Грицик. Але як вона з'явилась! Вона залізла в портфель і заходилася хрумати мого пряника, торохтіти в пеналі. Мені довго не хотілось одриватись від книжки, але захрумало голосніше, наче аж повискувало і плямкало, я сів і висипав усе добро. Грицик виліз і нумо розглядати мене. Я сказав йому "киш!", але Грицик не втік, усе дивився. Тоді я кинув йому рештки пряника, він стеребив і те й почав умиватись двома лапами й ворушити вухами.

Коли ми ближче роззнайомились, я приносив йому скоринки, а коли підхолодало, дозволив залазити в портфель і там обідати. Але Грицик підгриз підкладку.

Зникати з уроків мені вдавалося часто. Наприклад, зроблю жалібне обличчя і скажу, що голова болить або відпрошуся додому чи, в крайнім випадку, спровокую, щоб вигнали з класу. Сидиш, гіпнотизуєш на передній парті Івана Квасолю, доки той не оглянеться, а потім шепнеш:

— Ей, Іване, глянь, які в мене вуха,— і настовбурчиш.

— Ги-ги-ги!

— Квасоле, встань!

— А чого я та я, все я! Що я робив?

— Вийди за двері!

— А мене Голландець смішить, я ні при чому! Голландець — то прізвисько, а звати мене Іван Прочан. Нас

так і дражнять у класі: "Два Івани насьорбалися сметани".

— Вийдіть удвох! А завтра до школи з батьками.

Пхі, з батьками! До завтрього ще підзабудеться, а завтра можна вибрехати, що батькові ніколи або що поїхав кудись. Із моїми старими вчителі не дуже люблять заводитись, то й промине. До того ж я не останній учень, а на Квасолю давно всі махнули рукою, бо він і зошита без помилки не підпише. То в нього виходить "Кволі Івна", то "ушня". Вчителі тільки погрожують, що, мовляв, реформа їм руки розв'язала, можна двійки пекти. Ніхто їх не пектиме. Двійка е двійка, в неї хвіст на гадюку схожий.

Отже, ми за дверима. Квасоля показує мені кулака, але тільки показує, бо знає вся школа, що лівою я бив і б'ю без промаху. А я тим часом — на своє місце.

Гірше, коли наставали холоди. Тоді подітись нікуди. Виженуть із класу, хоч стань посеред коридора й зареви. Нудьга!

3

Усі кажуть, що бунт у школі через мене. Позавчора з десятого класу на уроки прийшло тільки семеро, вчора четверо, сьогодні — сама Валя Похилько встала назустріч математикові. Батьки вигонять нас на уроки, але ми по дорозі розсіємось, і хто куди.

Я не говорив з Похилько. Торба є Торба. Незабаром вона допнеться свого — їздитиме в "бобику", як мама, вислужуватиметься, як мама, і на всі свята нудитиме з трибуни народ тупими промовами "від імені і за дорученням", "хочу завірити". Коли вона виб'ється, можна буде щось їй утнути, ну цвяхів під шини накласти чи папку вкрасти, а поки що навіть по пиці дать ніяк — мама! Стара Торба всі гроші пускає на Валечку — чобітки, джин-сики, курточки, але та — як хокейна ключка, що не вчепи, а крива. І ще волосся — мов перестиглі горохові стручки. Джульетта!

Найбільше Торба любить виступати. В пориві демократії на комсомольських зборах може зупинити і вчителя, але того, який у нас не викладає: "А я вам слова ще не надавала!" Рятуйте прямо.

Були в нас місяців зо три тому збори, питання про зовнішній вигляд учня. Що робилося! Вчителі поставили справу руба: всім хлопцям підстригтися, ходити в білих сорочках і при краватці (ха-ха, у школу, як на свято!), а дівчатам форми носити до колін, сережки зняти, нігтів не заводити. Як у середньовіччі. Он російська залізнична школа за десять кілометрів — там ходи в чому хочеш, аби в голові не пусто.

Ми дружно запротестували. Квасоля сказав, що йому на шкільну форму промисловість матерії не напасе, і всі засміялись. Він так розбехкався, що вміщається тільки за однією партою в математичному кабінеті, а в решті класів або сидить на стільці десь позаду, або просто не буває. Його посилають корчувати пеньки за школою, а на перервах він бігає додому і піджовує сало з картоплею.

Так от, ми дружно запротестували, залізна відмінниця Ніна Андрійчик — що вже правильна людина, а й то обурилась:

— Не розумію, навіщо відбирати годинники в десятикласників? Може, хто поспішає на автобус, якщо живе не тут, а я, наприклад, їжджу в музичну школу.

Директор здивовано глянув на Зебру і напівголосом, але так, щоб усі чули, запитав:

— І вона в нас що — на медаль ішла?

При цьому в нього нервово сіпнулась рука на зошиті, що тримала ручку. Це він знімав годинники і клав їх собі в стіл, як любив хіхікати, "до нових віників". Ми, не відриваючись, дивились на нього — це той директор, котрий повинен був підняти нас і полетіти з нами.

Усе на ньому було блискуче — трійка палевого кольору, сорочка — люкс, такі продають хіба тільки з-під прилавка в раймазі, і весь він був схожий на Печоріна, це колись Ніна Андрійчик зашепотіла мені на англійській — на Печоріна схожий, правда?

Зебра кивнула: так, Ніна Андрійчик ішла на медаль. Директор скрушно похитав головою. Упала мовчанка.

Зінаїда Борисівна спітніла, заходилась шукати в сумці носову хусточку, і тут вискочила Торба.

— Я хочу сказати. Я повністю згодна з учителями, повністю згодна. До чого постійний маскарад? Треба бути скромнішими. Це ж не театр, а школа.

— Саме так,— з місця бовкнув я,— на жаль, не театр.

— А ти, Прочан, взагалі... Тобі не місце в школі. Скільки ми разів тебе в газеті протягали, скільки на комітеті розбирали, а ти січеш.

Я махнув рукою, поклав голову на парту. Не хотілось при директорі зрізуватись, бо що тоді в характеристиці напишуть? А дівчата заклопоталися всі хором, накинулись на Торбу. Де ж нам навчитись одягатися зі смаком, хто нас навчить? Поїдеш кудись вступати і будеш там, як дурочка, всі сміятимуться.

— Пропоную вибрати один день, наприклад суботу, і дозволити приходити, хто в чім хоче,— сказала Ніна Андрійчик. — А ще в цей день хай кожен із нас приносить у школу найкращі вірші, які довелось прочитати, платівки, магнітофонні записи.

— Хо-хо,— загув Квасоля,— а ключі від квартири, де гроші лежать, не треба?

Словом, сперечалися ми довго. Зрештою виступив директор і сказав, що ми дорослі люди і що його дивує така наша позиція — незабаром випускні екзамени. Треба кожному замислитися всерйоз, який шлях обрати. Він вірить у те, що більшість із нас залишиться в рідному колгоспі (авжеж, бичкам хвости крутити!), освятить рідний край своєю працею. А ще він вірить, що ми добрі, розумні діти і вдягатимемось по-шкільному хоча б доти, доки буде комісія, а там... побачимо.

Он де собаку зарито! А ми зі своїми "клечальними" суботами. Так усе й закінчилось. Торбі ми оголосили війну, розійшлися. Але в кожного перед очима ніби завіса впала. Нічого вже не хотілося.

4

Так я не доповів про Грицика. Бувало, лежу на траві, а він собі щось хрумає — чи крихти з портфеля вибирає, чи скоринку, чи пряника, а то зошитами потішається. Якось йому заманулося показати свою нору: відбіжить і дивиться на мене, відбіжить і дивиться, а тоді шурх — і зник. Намацав я в траві вузеньку щілинку, листям замасковану, поторкав її пальцями і похвалив друга. Гарна хата на зиму.

Бувало, такий настрій дрімучий нападе, сиджу, а вже вітер листя замітає, ось-ось і сніг посипле, тут Грицик вискакує, "пік-пік" до мене, на носі крихта, наче іскорка, прилипла. Аж за пазуху вкинути його хочеться.

А потім — по снігу вже — вийшов я, чую — малеча з продовженої такий лемент зняла, з палицями гасають, верещать, мов на пожежу. Глядь, а вони біля трьох беріз Грицика ганяють. Поки я добіг, мишеня вже на двох передніх лапках стрибало. Я розігнав дітей, але Грицик мені в руки не дався, пурхнув кудись у сніг, тільки кривава нитка лишилась. Не впізнав чи не повірив? Хтозна. Я розквасив носи першакам, аж тоді вийшла їхня вихователька, і мені вперше поставили незадовільну поведінку за чверть.

Я вже не пішов до Федосія Романовича, ні до кого було йти. Його поховали тихого осіннього вечора. Була вся школа, вчителі несли вінки, гайвороння стільки літало над похороном, що не видно бусо світа. Одна стара баба сказала, що, мабуть, злетілися його ученята з усього світу й плачуть над труною. Я ніс попереду кошик із квітами й гілками. Ялинка, квітка, ялинка, квітка — і згадував, як він учив нас: моралі не читав ніколи, говорив тихо і лагідно, наче боявся злякати.

Коли ми закінчили третій клас, Федосій Романович подарував нам усім ліхтарики на круглих батарейках. Ми так зраділи, що забули й про "спасибі", дехто висвітив усе того ж дня, я ще з півроку мигав ним, а потім купив інші батарейки і лампочку. Ліхтарик лежить у мене на полиці, завжди перед очима.

А ще згадую, як прибігав до нього в сльозах, жбурляв під тином портфеля і, кричачи, розповідав про свої образи.

— Е-е, юначе, дорослі, на жаль, теж помиляються...

Згадав море жоржин під низенькою хатою, двох котів на призьбі. Де тепер ті коти, чому я їх тоді не взяв додому?! І як падали пізні шовковиці на стару черепицю — тук-потук, тук-потук.

А потім настала зима, двір учителя завалило снігом. Хтось виламав у хаті вікна, вирвав нагло з підрамниками, витяг його святковий костюм, позривавши й розкидавши медалі.

Коли ми прийшли, в хаті лютувала зима. Партквиток, фотокартки й нагороди ми забрали до шкільного музею. Але перш ніж вийти, посиділи на лавах. Ні в кого з нас не було такої вбогої домівки. Ніна Андрійчик заплакала. Заметушилася, знімала павутину зі стін — така сіра товста павутина, можна всіх падлюк обіп'ясти, але кинула і знов заплакала. Тоді я вперше подумав, що кращої дівчини ніколи на світі не буде.

Згодом тієї ж зими і трапилася пригода з Грициком, про яку я казав, і мене на два тижні виключили зі школи. Батько мене побив тоді ременем у моїй кімнаті. Він зайшов такий лихий, що мені захотілося просочитись крізь шибку і зникнути за парканом або втопитись у снігу.

— Ти, гад, хоч знаєш, що мене до парторга викликали? Я не знав.

— Ти, худобина, знаєш, як мені було там стоять?

Я впав на підлогу і затулив руками обличчя. І вуха. Чув тільки, як припікало то там, то тут, а коли він переказився, я встав, регот-нув і сказав:

— Ех ти, тобі тільки на печі з прусаками воювати.

І перестав його звати батьком. Ніколи не назву. Де грізно, там і різно. Хай виклацує своїми рахівницями, хай зводить свої дебети-кредити і не злазить із районної Дошки пошани. Хоч би ж запитав, чого я розквасив їм носи!

З матір'ю інакше. Мати в мене кривенька на одну ногу, за те її звуть Качуля. Днями вона сидить у бібліотеці, переписує формуляри, носить на ферму книжки, поновлює картотеку. Батька вона боїться і часто вмовляє:

— Синку, не гніви його, дивись ласкавіше. Або:

— Ваню, татко тобі нових платівок накупив.

дуже треба. Жаль, що там не про бухгалтерський облік співають.

Коли в бібліотеку надходить нова література, тоді справжнє свято — мама весела, хустка на ній цвіте, мов галявина влітку. Вона бігає так

швидко, що ледь устигаєш дивитись. Ми зачиняємо на защіпку двері, сідаємо прямо на підлозі й заходимось розв'язувати шнурки. Це вже стало ритуалом — шнурки розв'язувати. Я нюхом чую хорошу книжку — прочитаю двоє-троє речень і знаю вже, що воно.

Якщо по-чесному, то української літератури я не дуже знаю і не дуже люблю. Що там читати? Якось наша вчителька української Ольга Андріївна зайшла в бібліотеку і попросила Кол-лінза "Жінку в білому". Мама подала їй.

— Отака товстелезна? — здивувалася. — Та коли ж її читать? І взагалі з російської на літо дають отакенні списки, а з української нічого.

Джека Лондона я відкрив для себе в шостому класі, Дюма — в сьомому, а Фенімора Купера читаю з третього. Я люблю дивитись на людей і думати, на кого з героїв вони схожі. Або як би вони діяли в тій чи іншій книжковій ситуації. Мені часто сниться "Війна і мир": Ніна — Наташа, Квасоля — П'єр, я — Андрій. Я багато разів переживаю свою смерть, але Ніни зі мною поруч не бачив. Не було її поруч, і я метався по ліжку. Стогнав: чому, чому, адже за сюжетом зовсім не так? Для неї, як і для всього класу, я просто скандаліст. Сам не знаю, чого воно так. І не радий, але вдіяти нічого не можу. Тоді, в шостому класі, після історії з Грициком, це все почалось.

Мені зовсім не цікаво знати, де застосовуються задачі з вищої математики, але я питаю. Для спотикача. Або чому в негрів на дві пари хромосом більше, ніж у білих. Або про Понтія Пілата.

— З твоєю ерудицією,— каже директор,— треба навчатися в Москві, а не тут.

— Мені Конституція скрізь дозволяє, де захочу — там і буду. Яке кому діло? Пригадую, в дев'ятому класі порахував слова-па-

разити наших учителів і на вечорі гумору зачитав реєстр. Перше місце завоювала наш класний керівник Зінаїда Борисівна. "Ну" вона сказала сорок сім разів, "тепер, ребята" — двадцять, а "конечно" — вісімнадцять. І цього мені не простили.

Так от, сиджу в математичному кабінеті на третій парті біля вікна. Спереду, коло самого столу,— Ніна Андрійчик. Я часто втуплююсь у неї поглядом і повторюю кілька разів поспіль: "Озирнись. Озирнись. Озирнись". У неї хвилясте до пліч волосся, яке вона інколи заплітає в дві товсті коси. Плічка фартуха стримлять, мов півники, а кулькова ручка — велике пташине крило.

Ніна ніколи не озирнеться. Замість неї повертає мішкоподібну фігуру Валечка Похилько, витріщається на мене, і мул із її очей розпливається по мені.

— Чого тобі? — шипить Похилько.

З Ніною ми ходили разом у дитсадок, і навіть ліжка наші стояли поруч. Інколи на тихому часі ми шепотілись, вона виймала з рота цукерку і половину відкушувала мені. Доки я вчився грати у футбола, підтягатися на турніку, вона виросла і закохала в себе кіномеханіка Володьку, сліпкуватого дурня в жовтих "бананах". Він приїжджий, а ми аборигени, він залицяльник, а ми виросли разом. Ніна стала громадською розповсюджувачкою квитків, часто на перервах пропонує то на "Вершника без голови", то на "Маркізу ангелів".

— Ваню, в кіно хочеш?

Це до мене. Я коцюрблюся, хитаю головою, мовляв, ні, а Валечка Похилько підгавкує:

— Та йому батько грошей не дає!

Штовхаю Торбу, вона відлітає вбік. Зовсім погано виходить. А мені ж хотілося бути ґречним і добрим. І сто разів клявся, що не встряватиму. Але древко мого прапора ламається ще перед боєм.

Останнім часом Ніна водиться з Похилько. Торбина звисає на ній кожну перерву і запопадливо поправляє Ніні перечки фартуха. Що їй треба, цікаво, що їй треба? Дівчата балакають, ніби Похилько одпрошує в Ніни кіномеханіка. "Навіщо тобі цей неосвіче-ний вислюк, а мені він зійде за чоловіка. Після випускного поберемось, а колгосп нам дасть квартиру одразу. Я до голови секретаркою піду. Поки що. Мама з Володькою говорила",

А я думаю, що Торбина боїться за екзамени. В її голові навряд чи водяться путні звивини, і до вершин фізики їй не дістати. Отож і ковзає, як знає. Я тобі комсомольську характеристику, а ти мені задачку. По руках?

Але Ніна не згодиться. Ніна поливає калачика на вікні й сипле крихти в годівницю разом із малечею. Ніна любить Овода і Мартіна їдена. Часом вона запитувала мене:

— Ваню, а яких більше на землі — добрих людей чи злих?

— Не сміши. Де ти бачила добрих?

Це коли ще ми разом ходили зі школи. Бо живемо на одній вулиці. Отак майдан, посередині берест і криниця, з одного боку їхня хата, а навпроти наша. Вранці я бачу, як запалюється в них світло — мати на ферму біжить. Потім Ніна чистить картоплю на веранді, раз по раз ліктем відкидає хвильки волосся за спину. Запалює газ і ставить каструлю. Тінь її з'являється в різних

вікнах. А ще пізніше вона біжить до криниці в самому халаті — хоч і зима, а в самому халаті біжить, і тоді я зовсім добре бачу: волосся густе, як мох, і кучеряве розлітається в усі боки.

Вона виходила перша, а я її наздоганяв. Одного разу навіть свої рукавиці давав, бо мороз аж кипів. У парку ми чекали своїх — Степаненка або Квасолю, і тут починалося з'ясовування, що в кого є списати. Це — вони в нас. Я зроду ні в кого не здирав, ненавиджу.

Раз я спитав Ніну:

— Що ти в тому жовтому барані знайшла? Про Володьку кіномеханіка.

І після того ми зі школи удвох не ходили. Дзюбана Торба щоранку просувається до них у хвіртку, ставить дипломат, чекає Ніну. Або сніжкою у вікно кине. Ніна переможно зиркає в мій бік, навіть не вітається.

5

Вчителі думають, що учні дурні. За роки навчання в школі я тільки й чув: треба. Треба дотримуватись режиму дня, треба мити руки щодня перед обідом, треба читати сидячи, треба робити зарядку. Хотів би я бачити вчителя, який живе за цими приписами. Коли працюємо на полі, то помідори їмо всі немиті, а під час ранкової зарядки педагоги сидять в учительській, а ми мерзнемо надворі.

Але навіть не це головне. Вони старші — можна простити. Треба жити чесно, любити справу, якій присвятив життя. А хіба чесно тягти програвачі й діафільми для комісій? Хотів би я знати.

Ніна в таких випадках казала: — Ваню, будь толерантнішим.

Побачимо її толерантність, коли поїде складати вступні на педфак. Там не спитають: а що ви, Андрійчик, робили на початку чверті, що не опанували творчість Максима Горького? Чому ви, Андрійчик, не засвоїли алгебраїчних функцій? Ах, у вас був тоді відкритий урок, і ви думали, як би догодити вчителеві! Там просто проштемпелюють "не" — і їдьте, будь ласка, в рідне село, трудовлаштовуйтесь і більше ніколи й нікому не згадуйте, що у вас була золота медаль.

Ніну мов заливало воском, і вона казала мені про жорстокість.

Позавчора, коли я зайшов до магазину по хліб, одна баба з гурту, яка досі перебирала крам і зовсім не дивилася по боках, зашепотіла :

— Дивіться, оце Йван Качулин, він усю школу бунтує.

— Пра?

— Авжеж. Дирехтор за ним із милщією гониться і ніяк не пійма.

Я повернувся до них обличчям і сказав:

— Дивіться добре і запам'ятайте. Це я.

Діалог міг би продовжитись, але за вікном промайнули кучері Ніни Андрійчик. За нею, мов калатало, почовпла Торба. Я розрахувався і вийшов. Заніс додому хліб і рушив так собі по селу. Може, й справді де зустріну директора, та ще з міліціонером. Ой, як страшно.

Темрява загусала, аж доки не вичавила місяць. У всіх вікнах світилось. Аж ось учительська вулиця. Ліхтарі схилились над білими парканами, ніби щось погубили в траві. (О, Прочан, ти починаєш мислити, ну-ну! — це Зебра, я часто чую її клокотіння). Далі вже шкільний парк — могутній розчахнутий клен, за ним липи, дуби і берези. Трава вже піднялась, блакитні проліски, як зірки, губляться в ній. І тут я почув незрозумілий шум — десь у глибині парку вовтузились люди і працювала бензопилка. Чистять? Але чому вночі? І чому найкращі дерева? Річиці без них немає.

Колись мама казала, що на місці парку збираються будувати стадіон, але я не повірив. Думав, не зніметься рука. Є ж над нами начальство, яке все бачить і все знає.

Без парку немає Річиці. Восени багряне, сіре й золоте листя літає, наче віхола. Діти бігають із розпростертими руками і купаються в ньому. Молодиці сходяться гребти листя на підстилку і подовгу стоять гуртечком, наче квіти ранньої осені, щебетливі й сумні. Бабусі шукають під корінням земляне серце, їхні руки, мов коріння, дивно споріднені з березами й кленами.

Узимку дерева віщують то сніг, то морози, то відлигу, гудуть, скриплять і зітхають, а річани питають одне в одного, чи не дуже обвисла кора, чи врожайний рік буде.

Навесні в околиці немає більш такої місцини — проліски, фіалки, ряст і медяники сяють тихим цвітом, і могутні віти упадають над ними, затуляють од хижого ока.

Немає без парку Річиці. І хай частину дерев окупували граки, спорудили там свої котеджі і царствують. Мама казала, що голова сільради нарікав на сморід, на те, що птахи займуть усі верхівки, А стадіон у Річиці потрібен, бо інакше вся молодь розле-

титься і футбольної команди ніколи не буде, і потрібен якраз у центрі.

Хіба винні граки? Де ж їм жити? Ще недавно вчитель фізкультури палив по них із гвинтівки, а техробка підсипала трує́ного зерна. Птахи лежали на землі, як головешки, тріпали крильми.і жалібно скрикували. Менші учні прив'язували їх до палиць і тягали на перервах попід школою.

Почувши шум і бензопилку в глибині, я побіг навпростець. Плутався в траві, перечіпався через гілля. Нараз вискнуло, затріщало, і мене боляче вдарило гіллям в обличчя. Коли розплющив очі, переді мною стояв директор у куфайці і з бензопилкою в руках.

— Прочан? Ти що тут робиш?

— Я? Нічого. Я просто шум почув, мимо йшов.

— Ну от і йди мимо. Додому йди. Завтра буде розмова в міліції, батько перекаже тобі.

— Ага.

— Чому ти не йдеш?

— А навіщо ви пиляєте?

— Треба, значить, і пиляєм. Ясно?

Директор струсив із куфайки тирсу і повернувся до роботи. Я не йшов.

— Прочан, тобі щось казали?

— Навіщо ви пиляєте?

— Є рішення сесії сільради. Тут стадіон будуватимуть. Ясно?

— Де — тут?

— На місці парку.

— Але чому пиляєте вночі? Так спішно?

Я пильно подивився йому в лице, я шукав очі того вчителя, котрий ось недавно шпарив нам по пам'яті "В густой траве пропадешь с головой..." Дівчата мліли, Ніна Андрійчик витирала сльози. Іван Квасоля, роззявивши рота, впивався його голосом.

— Не треба! Що ви робите? Все можна змінити!

На мене ніхто не звертав уваги. Завгосп і шкільний шофер обрубували гілля, ще двоє різали колоди й вантажили на машину. І тут на мене найшло. Я кинувся на них із кулаками, ревів, захлинався і кричав.

— Не смійте, не смійте, злодюги! Я заявлю! Я подзвоню в райком, я в газету напишу! Стійте!

— Хто злодюга, шпана? Ти знаєш, скільки я дерев посадив?

— Не ви садили, то учні. Ви тільки наглядали.

— Байдуже. Буде три таких парки.

— Через скільки років? Через п'ятдесят, сто? І чи виростуть ті дерева...

— Що ви з тим придурком балакаєте?

Хтось боляче штурхонув мене в спину, і я отямився в канаві за дорогою. Вже коли повертався додому, машина освітила мене фарами і завернула до директорового двору.

Біля хвіртки зустрів мене батько і, взявши за комір, потяг на веранду.

— Де ти був?

— У парку.

— Не лізь туди.

— Я всі газети на ноги підніму! Я...

— Не попреш. Туди декому обіцяно дубків, ясно? А ти, гад, хоч знаєш, що на тебе в міліцію подали?

— Знаю.

— І за віщо, знаєш?

— Ні. Я нічого такого не зробив.

— Брешеш. Цигарки в школу носиш? Куриш?

— Курю.

— І інших учиш?

— Вони самі.

— Брешеш! Лясь!..

Коли нас із лінійки повели в директорську і змусили вивертати кишені, а потім роззуватися, я сказав: "Не буду!" Перший сказав, і в тому вся моя вина. Хлопці стояли, мов камінь, стиснувши кулаки і вп'явшись очима в директора. Ніхто не рушив. Нас замкнули, щоб подумали. Ми виставили шибку, вилізли і до школи більше не пішли. Дівчата нас підтримали. Одна тільки Торба — ота підлиза, ота хокейна ключка з вічно засаленим волоссям оббріхує нас і щодня приходить на уроки. Вона сідає на місце Андрійчик, і на її широкій спині, на перестиглих горохових стручках її волосся грає сонце.

Нам завжди казали: подивіться на Похилько, яка охайна, яка слухняна дівчинка, у неї в книжках закладки, зошити обгорне двома обгортками — паперовою і целофановою. Вона любить учитись.

І мама, її мама-одиначка, профспілкова богиня колгоспу, не нахвалиться Валечкою. От коли б їм іще обтіпати Володьку в жовтих "бананах" та видурити в голови колгоспу квартиру, бо хоч і мають свою хату, але що та хата, втрьох їм буде тісно.

Ми не розмовляємо з Торбою. Але в той день, після уроків, коли всі ринули з села, Похилько була з нами. Який то був день! Ми дістались на гору, до скирти, покидали портфелі, назбирали картоплі і розклали багаття. Співали, сміялись, ніхто не згадував про школу. Квасоля випікав картоплю, викочував її лободи-ною і роздавав. Він весь був у сажі, злився на Похилько і дражнив її:

Котилася торба З високого горба. А в тій торбі Мед-паляниця!

Коли таки згадали про школу — сварились. Одні казали, що скоро випускні, що нам зіпсують характеристики, а значить, і всю біографію. Треба змиритись. Інші — не прощати. Чого ми повинні терпіти

приниження. Ми ж дорослі і самостійні люди. Я казав, що не піду, поки переді мною не вибачаться. Про себе сказав. І мене підтримали.

І ось тепер, коли батько, притискаючи на слові "г-гад", звіріє, б'є мене по щоках і допитується, я розумію, що зробив правильно. І якщо потім, коли виїду звідси, буде подібна ситуація, я робитиму так само. Завжди робитиму так, як вважатиму правильно. Нікого не слухатиму.

Вийшла мама. У сірій сорочці, з пересохлими ручаями кіс. Вона взяла мене за руку і посадила навпроти себе за столом.

— Не вмішуйся! Не вмішуйся, я сказав! — це батько.

Мама сидить навпроти, поклавши на клейонку музичні пальці, поїдені картоплею, гарбузовим бадиллям і попелом. Батько ще репетує, а ми мовчимо. Крапнули сльози на стіл, як ноти — до, соль, соль, до. Б'ється в шибку красивий нічний вістун.

Згодом залишаємося вдвох. Мама наливає чашку холодного молока і кладе на стіл окраєць.

— Ваню, забудь печаль, забудь, синочку.

— Ма, не муч...

— Післязавтра буде нова література. Прийдеш?

— Не хочу. Нічого не хочу!

7

Того дня, коли нас прийняли в піонери, Федосій Романович був особливо урочистий. Ми зайшли в клас — усі в піонерській формі і в

галстуках. Я сидів на тій же парті, що й тепер — третій біля вікна. Ми довго мовчали, і вчитель мовчав, дивився на нас. Його руки на столі тремтіли. Ніна Андрійчик підняла руку, встала і запитала:

— Федосію Романовичу, вам холодно?

— Ні, діти, не холодно. Не холодно мені. Вітаю вас із таким днем. Ніколи не забувайте його. А щоб краще він запам'ятався, давайте зробимо добру справу. Сьогодні ж почнемо збирати бібліотечку для школи-інтернату, що в Хорошках. Згодні?

Через тиждень було вже більше сотні книжок. Ми підклеювали їх, підшивали, оберігали не тільки від чужих рук, а й від очей.

Нарешті в суботу поїхали в сусіднє село до інтернатівців. Як зараз бачу — спортзал, дітей на лавках — у сірих костюмах із білими комірцями. Бачу, як вони метушаться і запитують одне в одного:

— А цукерок вони не привезли?

— А цукерки будуть?

Коли наш концерт закінчився і почали прощатися, беззубий рябий хлопець стусонув мене кулаком під бока і зашипів:

— Чукерок, швиня, не привіж?

Я ніколи так гірко не плакав — книжки, які ми так збирали, виявились нікому не потрібними.

Назад ішли пішки. Сіли на узбіччі перепочити — плакали вже всі. І тоді вчитель скомандував:

— Гвардієць, шикуйсь!

І коли ми вишикувались, він виголосив жартівливий "наказ по піонерській армії": винести подяки такому-то, такому-то, та-кій-то, нагородити таких-то й таких-то.

— Дозволите взяти нагороди?

— Дозволяємо! — загули ми.

Тоді Федосій Романович назбирав торішніх реп'яхів і прикріпив кожному — два, три, чотири — хто скільки "заслужив".

Навперебій почалися спогади, як нас зустріли з барабаном, як аплодували, як узялося звідкись індича і погналося за нами. Не знаю чому, але мені не йшли з пам'яті однакові фігурки дітей. Усі коротко підстрижені, не розбереш, де хлопець, де дівчина, всі настирливі, б'ючкі й шумливі.

8

Міліціонер, який зі мною розмовляв, боляче взяв за підборіддя. Я одвів його руку.

— Бунтуєш? А в колонію не хоч?

— Не хочу.

— Я влаштую. Там обламають роги.

— Не влаштуєте.

— Шушваль! Ти кому на директора скаржився?

— Моє діло.

— Кому, питаю? Значить, знай, матеріалів на тебе більш ніж достатньо — грабіж учителевої хати, систематичні прогули, двійки...

— Який грабіж? І в мене в табелі й трійок немає.

— Це ще не доказ. Підбурювання учнів, наклепи на директора, ночування по скиртах. Стій, а ти не наркоман часом?

9

Клас мене зустрів повною тишею. Всі були на місцях, усі слухняні, серйозні, чистенькі. Я пройшов до своєї парти, і тут Микола Степаненко, з яким я просидів поруч майже десять років, демонстративно встав і сказав:

— Яз продажними шкурами поруч не сиджу!

— Хто продажна шкура?

— Ти. Ти.

— Ти продажна шкура,— загув увесь клас. — Ти витріпав усе директорові, хто що казав про вчителів, хто курив, хто тікав із уроків, як ми в поле ходили. Чеши звідси!

Я вийшов із класу майже сліпий. Смалило таке сонце, і за вікном жодного дерева.

10

Брів навпростець. Навкруги вивертали суглоби трактори, що корчували парк. Під ногою заворушилася земля. Я зупинився. Щось ледь запіпікало, потім ще заворушилось. Показалася кривава спинка. Пташеня? Пташеня. Он скільки гнізд валяється навколо. А може, то Грицик?

— Грицику, то ти?

— Піпік, пік...

11

До випускних екзаменів залишається п'ять днів.